

Bruk av planter før – og nå

Før i tiden levde folk mye nærmere i kontakt med natur enn i vår tid. Maten kom ikke til hus ved enkle forflytninger av bæreposer fra handlevogn til bil. Gårdsdrift og sjølberging var hverdag for de aller fleste. Nærkontakt med jord, skog og vekster var påkrevd, enten det var for å få korn, bær, vedfang eller vinterfór til buskap. Folk måtte dermed også omgås naturens luner, det den ga - og det den tok. Hell og lykke – eller ulykke, sykdom og død dannet noe av grunnlaget for sagn og tradisjoner, mystikk og overtro.

Plastprodukter og medikamenter har i stor grad overflødiggjort bruk av trevirke og en mengde planter i hverdagen. Tidligere var mange urter og tre-emner basis for medisiner, helseråd og dagligdagse ting som tresko, selepinner til hest og vogn, rep og tauverk, tæger til kurvfletting, vidjer, truger, ski, gjerdefang eller farging av garn.

Treleker var vanlig før, men i dag må vi lete i en butikk for å finne dem. Langt flere barneaktiviteter var før i tiden knyttet til natur. Det er nok å nevne lekedyr av kongler med fyrstikkbein, blåse på blad mellom hendene eller på seljefløyte, bruk av pil og bue, sprettert, blåserør, barkbåter eller blomsterkranser. Enkelte tradisjoner lever ennå, som ”liker du smør?” når en smørblomst holdes under haken, eller ”elsker – elsker ikke” ved å nappe av kronblad på en prestekrage, markjordbær på strå eller en smak av gjøkesyras sure vårblader.

Vanlige treslag som gran, furu og bjørk hadde før langt videre bruksområder enn nå. For bjørk er det nok å nevne virke til møbler, tynne grener med bladverk til fór, bark til never, tapping av bjørkesaft, tynne røtter til vidjer, eller bjørkeaske kokt til lut, derav også lutefisk.

Trær og busker

Treslag har mange stedsnavn knyttet til seg. Det er nok å nevne Almvika, Bjørkelia, Ekeberg, Ekåsen, Ospholmen, Oredalen, Lindtjern, Aksefoss, Hassellia, Furukollhøgda og Granli. Derimot er det vanskelig å finne opprinnelige stedsnavn med lønn, som også er et naturlig treslag. Bøk, som er innført til Østfold, mangler i eldre stedsnavn. Sør i Ørsjøen i Idd, er det er plantet bøketrær, så her har vi navnet Bøkevungen fra nyere tid.

Den velduftende busken pors er vanlig på myrer og ved tjern. Uttrekk av porsens blad og blomster ble brukt som bitterstoff i øl, såkalt porsøl, omtrent som fra planten humle i kommersielt øl. På Porsnes i Tista i Halden ble det høstet pors. Gården Røer under Berby i Idd skattet et år med en tønne pors, forteller Hoff på 1790-tallet. I Østfold har vi også Porstjern i Rømskog og Porsmyr i Borge. På Hvaler ble for øvrig porsris satt i krukker for at buskens kraftige lukt skulle fordrive mygg.

Dyrket lin dannet grunnlaget for lintøy. For å skille fibre i planten fra hverandre, ble lin lagt i vann, eller røtet som det het. Dette antas å forklare stedsnavnet Lintjern, som vi finner i, Aremark, Marker og Eidsberg.

Mye rognebær, varsler en sur høst med mye regn - og en kald vinter med lite snø. Rogna orker ikke to bører på et år (Rømskog), det vil si både mye bær og mye snø.
- Hadde man en vidjespenning (rem av vridd bjørk) over smørkinna om sommeren, fikk man alltid godt smør.

- St. Hansaften pyntet en med bjørkeløv inne og ute. St. Hansnatta kunne trærne snakke, i følge et dikt fra Idd i Halden:

”Hugger du mig, så pisker jeg dig”, sa bjørka.	Bjørka har tynne smågrener.
”Hugger du mig, så blør jeg”, sa ora.	Nyfelt svartor er rød i veden.
”Hugger du mig, så sverger jeg”, sa eineren.	Nålene på einer kan stikke kraftig.
”Hugger du mig, så smatter jeg”, sa grana.	Konglene knepper ved frøslipp.
”Hugger du mig, så skjelver jeg”, sa ospa.	Flate bladstikker gjør at bladene lett kjelver i vinden.

Mara var en demon eller en ond ånd. En marekvist er en forkrøblet gren på en bjørk, gran eller furu. Den ble hengt over hesten på stallen eller over senga ved hodeenden for å verne dyr og mennesker mot mareritt. Tette grener på gran med små nåler ble kalt marelokk, grantoppen het maretopp og grana maregran. Mest kjent og utbredt er bjørkas ”maretuster”

eller heksekoster, som egentlig skyldes en sopp som angriper grenenes vekst så de danner reirliknende koster.

På en Østfold-gård sto en stor bjørk som hesten alltid tok en stor sving utenom. Bonden mente det var hekseri knyttet til treet, som ble hogd. Da ble det så urolig på gården at folket flyttet.

Galer gjøken før bjørka får løv, blir det mange "uekte" unger i bygda (Rømskog). Kommer gjøken før bjørka får løv, blir det ulykkesår.

Folkeminne og gode råd

- En Y-formet ønskekvisst ble brukt til å finne vannårer i grunnen. Vil man finne en bortgjemt skatt, skal en uten å si noe, lete med en ønskekvisst av hassel skåret ved fullmåne, het det før (Rømskog).

- Fikk man verkefingert eller sår, la en på en salve laget av sauelort og kvæ (Rømskog).

- En klok kone solgte "urteposer" som helbredet engelsk syke, en skjellektsykdom hos barn. En hvit hjerteformet pose med markblomster ble hengt om barnets hals. Når posen var "tæret bort", var sykdommen forsvunnet.

- Mange blomster og urter hadde en spesielt legende kraft midsommernatten (Idd).

Legeplanter skulle samles før St. hans, men noen måtte plukkes selve St. hans-natta (Hvaler).

- Ener (brisk) var bra mot håravfall (Degernes).

- Var melka blitt skjemt, var det et råd å gi kua litt tysbast i maten (Idd). Tysbast er en giftig busk, som ikke er vanlig i Østfold.

- Man måtte ikke spise sisselrot eller gjøksyre før man hadde hørt gjøken om våren (Idd).

- En ble kvitt lopper ved å strø svartorløv på gulvet, for loppene ikke tålte lukta (Rømskog).

- Treverk av rogn i en båt varslet uhell (Hvaler).

- Etter avsluttet julerengjøring, ble det strødd bar av ener eller gran på gulvet, som ga god lukt.

- Man skulle aldri slå kuer med rognkvisst, for da kom det blod i melka. Rognebær også ble brukt som lokkemat i snarer ved fangst av "kramsfulg" (troster). Gutter la rognbær i høyet for å ha dem friske til vinterens trostefangst (Onsøy). Rogn kan slå røtter i sprekker på andre trær og der vokse til småtrær, kalt flogrogn, som hadde spesielle egenskaper.

- Blodstorkenebb ble kalt makrellblomst på Hvaler, for når planten blomstret, kom også innsiget av makrell. Enkelte mente at når det var mye blomster, ble det godt med makrell.

- Barn plukket gåseunger på Palmesøndag, eller *palm* som seljen ble kalt denne dagen (Berg, Halden). Kvister med gåseunger ble brukt som bordpynt.

- Før spiste barn den lyse "bananliknende" indre delen av stengelen til skogsivaks (Halden).

- På Kirkerud i Rømskog sto en eldgammel lind som Karl den XII skal ha risset navnet sitt i i 1716. Han viste soldatene at pussing med lindebark gjør uniformsknapper blanke. På 1930-tallet var det ennå merker i linden, som angivelig ble fredet.

- Uttrykket "å være på villstrå" lever fortsatt. Gikk man seg vill i skogen, var det fordi man hadde trådt på "villstrå" eller "villgress". - Navnet viser til finnskjegget, som er stiv og kortvokst, der fotavtrykk ikke lett så synes. Finnskjegget kunne vanskeliggjøre å finne veien hjem!

Kjærlighet, tro og sykdom

- La en ni ulike blomster under hodeputa St. Hanskvelden, drømte man om den en skulle bli gift med.

- Ospa skjelver i vinden, da det var osp i Kristi kors. Som straff skulle ospa skjelve til dommedag.

- Hadde en fått en svulst eller kreft, hjalp det å slå en spiker i nordsida av en rogn og spytte 3 ganger.

- Var det vanskelig å få smør når en kinna fløte, var det et godt råd å bære kinna 3 ganger mot sola rundt et enerkjerr. Tallet 3 henspiller på trenighet i kristen tro – Fader, Sønn og Hellig ånd.

- Fikk barna skabb, måtte de ha på seg en ”bekehette”, laget av bjørkenever, som innvendig var smurt med bek. Hetta satt på til håret ”visnet”. Da var også skabben borte.
- Sykdom kunne overføres til trær, som hadde en egen kraft midtsommernatten. Førte man et sykt menneske noen ganger ”gjennom” et kløvet tre, surret treet sammen og ventet til det hadde vokst, var sykdommen borte.
- Mot tannverk hjalp det å pirke med en spiker i en vond tann til det blødde og deretter slå spikeren i et tre, som ikke måtte stå der folk ferdes. - Man kunne også ta materie fra en verk på en fille å stikke den inn i en gran eller en selje, slik at verken ble overført til treet.
- Hadde et barn fått ”fjellsvek”, en sykdom forårsaket av tolldomsmakter i berget, ble bregnen ormestamp (ormetelg) dampet i en ovn og lagt i madrassen til barnet i 3 netter. Så måtte barnet spise mager sild stekt på glør og et stykke brød. Sildebena måtte brennes. Når barnet hadde sovnet til neste dag, var sveken borte.

Matplanter

Tyttebær-traktene ”innover” i Østfold er fortsatt et begrep, men i dag er skogsbær så mye lettere tilgjengelig på kjøpesentra... Matauk fra utmark og hager med frukttrær og bærbusker er ikke lenger en nødvendighet, men nå bare en hobby og atspredelse.

Skvallerkål eller *tyskerkål*, er hageeierens uvenn, men kan være vår venn, da er det plukketid for plantens lysgrønne blader til suppe. Tyskerkål har bokstavelig talt innvadert mange hager, men navnet har ingen tilknytning til siste krig. Denne innførte arten fikk et tidlig fotfeste ved Tyskebryggen (nå Bryggen) i Bergen, der angivelig innført av hanseatene. I Askim ble den kalt *prestekål* eller *prestgårdskål*, siden den før bare var vanlig i større hager som rundt Prestegården.

Vanlig løvetann er kommet til landet som følge av menneskelig aktivitet. Noen steder kalles den *skæbb*. Bladene er egnet til salat, de kan kokes som ”spinat”, eller blomstene kan være basis for løvetannvin. Soren skriver Bassø skriver fra Rakkestad i 1796: *Lövetanden, der voxer paa mange Steder, og hvis Nytte her til denne Tid har været ubekjendt, bruges nu af nogle med Succes, som et for Sundheden tjenligt og blodrensende Middel.*

Vassarve, brennesle og kveke er også mer eller mindre forhatte ugress. Vassarve og brennesle er egnet til suppe. Sistnevnte liker nitrogen og fosfor og er derfor en flittig nabo til utedoer og gjødselhauger. I nødsåret 1868 ble kveke skyllet, hengt til tork, malt og blandet i melet (Rømskog). I dårlige tider ble den mykere innerbarken av furu og lind blandet i melet for å drøye det, derav navnet barkebrød.

Humle vokster vilt særlig i bekkedar med svartor og krattskog i jordbrukslandskap. Før ble humlehager anlagt. Trestaurer ble satt ned for at humla skulle få ”fotfeste” for å ”klatre”. Hunnplantenes kongleliknede blomster ble benyttet til ølbrygging, da arten inneholder bitterstoffet *lupulin*. - Uttrekk fra mjøddurt, pors og ryllik er også egnet som bitterstoff i øl. Humle-øl hevdes i mindre grad å gi ”tømmere” enn pors-øl.

Planter med store blader ble gjerne kalt *blekker*, som i *lækeblekke* (groblad). Myrkongle har ”kongleblomst” og store blader. Den ble brukt til grisefôr, *men skal give løst Flesk* (Spydeberg). Arten har navn i Indre Østfold som *griseblekke*, *svineblekke*, *bjønneblekke* og *griserot*. I Rakkestad har vi stednavnet Griseblekkmyra.

Giftplanter

I Tune forgiftet vannplanten selsnepe to jenter på 1960-tallet, og en av dem døde. Selsnepe vokser i strandkanten i en del næringsrike vann i Østfold. Det var uttrekk fra en annen og langt mer sjelden skjermplante i Østfold, giftkjeks, som drepte Sokrates i oldtidens Hellas.

Svimling er en gresslignende plante, som før var vanlig i kornåkere. I Østfold ble den også kalt *skjerak* eller *skjak*. I Rømskog brukte en svenske navnet *svimmel*. Wilsen skriver fra Eidsberg at *den med rette kan kalles svimling, ti det korn som er av det slags og brukes til mat eller drikke, derav blir folk likesom ganske beskjenket og svimlende i hodet samt skjelvende, så de ingen ting kan forette*. Giftvirkningen var kortvarig, *dog går det meste over igjen inden 24 timer*, skriver Riechborn-Kjennerud.

Medisinplanter

Svært mange stoffer i moderne medisin ble opprinnelig påvist i planter. For hva hadde penicillinet vært uten soppen *Penicillium notatum* eller hjertemedisinen digitrin uten den purpurfargete revebjellen, Hankøs ”nasjonalblomst”?

Værne Kloster i Rygge var kjent i Smaalenene. Klosteret begynte sin virksomhet på 1200-tallet, men det opphørte rundt Reformasjonen (1536). Ved Heli i Spydeberg, på Borge i Råde, i Rakkestad og i Trøgstad var det også klosterliknende institusjoner med hjem for syke, fattige, vanføre og gamle.

Klostrene var ofte selvforsynt med ulike urter til mat, krydder og medisinplanter. Munker, nonner, prester og andre på pilegrimsreiser brakte kunnskap og frø med seg hjem. Arter som salvie, akeleie, timian, krusmynte, reinfann, humle, malurt og svaleurt ble innført. En mengde andre ble også brakt hjem. En del planter forvillet seg og er gradvis blitt en del av vår flora, mens andre har bukket under utenfor klosterhagene.

Busken isop var en typisk klostervekst. Den brukes fortsatt litt som krydderplante, men ikke som medisinplante. Arten ble sett forvillet på Jeløy i 1896, der Alby gård var kirkegods i middelalderen. Forekomsten kan stamme fra gammel dyrking.

Åkersnelle, også kalt kjerringrokk hjelper mot blærekatar, mot nyresyke, og på Hvaler sier tradisjonen at uttrekk stanset innvendige blødninger. Arten er velegnet som te. Det er også blader av villbringebær og ikke minst den høyvokste mjødurten.

Naturmedisin har fått et berettiget oppsving i de senere år. For noen årtier siden var avkok av ask, såkalt askeavkok, etterspurt blant annet mot kreft, men det synes senere å ha ”gått av moten”.

Planter til medisinsk bruk ble tørket, laget uttrekk av med brennevin, eller de ble preservert hele på brennevin.

Latinsk artsnavn *officinalis* betyr ”å tilhøre apoteket”, som henspeler på medisinsk bruk. Vi finner navnet i en rekke innførte urter og busker til Østfold, som agurkurt, betonie, isop, jernurt, peon, salvie og stokkrose, men også i ville vekster som legeveronika og oksetunge.

Hestehov hjalp mot brystbrenne eller kardialgi (Hvaler). - En ble kvitt forstoppelse om en kokte te av hestehov eller malurt, som også hjalp dyr (Idd).

Var gikta lei, var det et råd å drikke uttrekk av rota fra borre eller fra einerbær (Indre Østfold.)

Groblad ble også kalt *lækeblekke*, *veibred* eller *kjempeblad*. Planten var det beste middel til å lege sår og verk (*trøll*). Bladene ble lagt direkte på skadestedet (Hvaler, Rømskog).

Kalmusrot vokser en del steder i dammer og vann. Den har vært i bruk siden oldtiden, og kom til Europa på 1500-tallet. Tørket og finskåret kan den nyttes til te. Uttrekk av rota virker godt på fordøyelsen og mot ”*brenning for bringa*” (brystet), het det i Askim, der planten også ble lagt i sengehalmen mot lopper. Rota ble tygget som skråtobakk. Planten har en mild aromatisk lukt og ble benyttet som krydder. *Bruges her kuns til at sette paa Brændevin som en sund Extract*, skriver Wilse fra Spydeberg (1779).

Malurt, som også ble kalt *malukt*, er en gammel dyrket legeplante som forvillet seg. Det latinske artsnavnet *absinthium* har vi igjen i krydderbrennevinet absint. Planten skal særlig være god mot mageonde og dårlig fordøyelse. Malurtpulver i kokende vann er godt mot kvalme (Hvaler), og den sterke lukten var et velegnet middel mot møll, for å unngå at larvene spiste hull i ullklærne.

Solblom var før var vanlig i eng- og slåttemark. Den bærer sitt navn med rette. I Sverige kalles den slåttegubbe, for når planten blomstrer, er det slåttetid. *Sankthansblom*, *jonsokblom* og *hestebloom* er andre Østfold-navn. Uttrekk av planten var godt mot verk (Askim). Sprittuttrekk (tinktur) av blomstene kunne før fås på apotek, men vanligere var det at folk tørket blomster selv.

Olavsskjegg henspeler på Hellig-Olav, og lokalt het den *Sankt Olavs skjegg*. Planten ble brukt til forbindelse av sår og byller (Kråkerøy, Torsnes). Fra Spydeberg kaller Wilse planten *been-græs*. *Ingen vild Urt bruges her saa meget af den meenige Mand til at læge alle Slags Saar, ja om man end brekkede Armen tvert over, saa er salven af denne Urt strax*

Tilflugten. Den koges til den Ende i Fløde eller usaltet Smør, enten med eller uden Blanding af Sielgrøden (korsknapp). Fra Kåkerøy har vi navnet *bengro* på olavsskjegg.

Tiriltunge ble preservert på brennevin eller det ble laget uttrekk av blomsten til medisinsk bruk. Planten ble kalt *hanakam* (Rakkestad, Rødenes, Trøgstad), *prinsesse gullsko* og *Marias nøkler* (Torsnes), eller andre steder *katteklo* eller *kattekløner*.

Ekstrakter av enkelte arter ble innført i eldre tid. Dette gjaldt særlig klumper av størknet saft fra planten dyvelsdrekk (tysk Teufeldreck, ”djevilmøkk”). Planten ble hyppig brukt på mennesker og buskap i Østfold. I en svartebok-oppskrift fra Jeløya fra rundt 1800 nevnes arten, men navnet der kan der være forvekslet med mesterrot, en innført medisinplante.

De som samlet plantetradisjonene

Ingjald Reichborn-Kjennerud (1865-1949) var lege i Halden i årne 1918-33. Til 900-årsjubileet for Hellig Olav i 1930 ble det anlagt en urtehage på Borgarsyssel museum, som ble beskrevet av ham i skriftet *Den gamle urtegård*. Han utga samme år *Folkemedisin i Østfold før og nu*. I Østfold er det i ny tid anlagt noen urtehager, som på Isegran på Kråkerøy og på Vestre Pålsrød i Rygge. Enkelte hagelag og gartnerier opprettholder tradisjonen med dyrking av et utvalg urter.

Bertel Lunde, Torsnes, samlet stoff om bruk av planter i eldre dager og var en av flere bidragsytere fra Østfold til professor *Ove Arbo Høegs* storverk *Planter og tradisjon* (1976), som har mange opplysninger fra Østfold.

Ruth Hult (gift Kvaale) vokste opp i Tistedal, tok artium i Halden og var lektor i Fredrikstad fra 1952. I boken *Østfoldminne* (Norsk Folkeminnelag nr.39,1937) har hun presentert en mengde opplysninger, inkl. om folkeminne knyttet til planter, fra en rekke steder i Østfold, der et utvalg er presentert over.